

UDK 27-31:27-247.2

27-276

Primljeno: 1. 3. 2021.

Prihvaćeno: 5. 7. 2021.

Izvorni znanstveni rad

ISUS I MUDROST U SINOPTIČKIM EVANĐELJIMA S OSOBITIM OSVRTOM NA EVANĐEOSKA POZIVANJA NA STAROZAVJETNU MUDROST

Darko TEPERT

Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Teologija u Rijeci – Područni studij
Omladinska 14, 51 000 Rijeka
darko.tepert@gmail.com

Sažetak

Rad se najprije bavi uporabom imenice σοφία u sinoptičkim evanđeljima te pokazuje da se u Markovu evanđelju pojavljuje jedanput, u Matejevu triput, a u Lukinu čak šest puta. Naravno da samo pojavljivanje imenice σοφία ne ukazuje na utjecaj starozavjetne mudrosne književnosti, no ti statistički pokazatelji ostaju uvod za dublje proučavanje mudrosnih mjesta u pojedinim evanđeljima. Stoga je u prvom dijelu ovog rada posebna pozornost posvećena upravo onim mjestima u kojima se pojavljuje imenica σοφία te se vidi da Marko ne pokazuje veće zanimanje za tu imenicu i njezin semantički krug, da Luka govori o Isusu kao o učitelju i posredniku mudrosti, a samo se kod Mateja već na toj razini uvida poistovjećivanje Isusa s Mudročću. U drugom dijelu rada ispitani su tekstovi sinoptičkih evanđelja u kojima se mogu prepoznati aluzije na mudrosnu književnost Starog zavjeta ili implicitni citati te književnosti. Došlo se do sličnih zaključaka: Marko nije zainteresiran za ideju mudrosti, Luka i ovdje stavlja naglasak na Isusovu posredničku ulogu u odnosu na mudrost, a Matej poistovjećuje Isusa s poosobljenom Mudročću.

Ključne riječi: sinoptici, mudrosna književnost, mudrost, citati i aluzije.

Uvod

Želi li se istraživati mudrosne konotacije u evanđeljima, prirodno se pomisli na Ivanovo evanđelje koje sa svojim uvodnim govorom o preegzistentnom logosu (usp. Iv 1,1-18) upućuje na utjecaj mudrosne književnosti, osobito s njezinom slikom uosobljene Mudrosti koja je prisutna kod stvaranja svijeta (usp. Izr

8,22-27; Sir 24,3.8-9) ili je čak opisana kao sama stvoriteljska sila (usp. Mudr 7,12; 9,1-2), gdje se kaže da je Bog »riječju svojom stvorio svemir« i »sazdao čovjeka mudrošću svojom« (9,1-2).¹

Ipak, obična pretraga riječi σοφία u evanđeljima pokazuje da se u Ivanovu evanđelju ta riječ ne pojavljuje ni jedanput, u Markovu evanđelju pojavljuje se jedanput, u Matejevu triput, a u Lukinu čak šest puta. Naravno da samo pojavljivanje imenice σοφία ne ukazuje na utjecaj starozavjetne mudrosne književnosti, no ti statistički pokazatelji potiču na dublje proučavanje mudrosnih mjesta u sinoptičkim evanđeljima. Stoga će u prvom dijelu ovog rada posebna pozornost biti posvećena upravo onim mjestima u kojima se pojavljuje imenica σοφία. Na ovom mjestu valja još spomenuti da se u sinoptičkim evanđeljima na trima mjestima spominje i pridjev σοφός (usp. Mt 11,25; 23,34; Lk 10,21), no nijednom se on ne odnosi na Isusa. U Mt 11,25 i paralelnom mjestu u Lk 10,21 riječ je o mudrima od kojih je sakrivena objava evanđelja, a u Mt 23,34 riječ je o mudracima među Isusovim učenicima koje on šalje, zajedno s prorocima i pismoznancima. Nijedan od tih tekstova ne govori izravno o Isusu kao o mudracu ili onome koji daje mudrost.

U drugom dijelu rada bit će obrađena ona mjesta u sinoptičkim evanđeljima gdje se mogu prepoznati citati ili aluzije na tekstove mudrosne književnosti, posebice na one tekstove koji govore o samoj mudrosti ili bi pak u novozavjetnoj uporabi mogli otvoriti prostor za poistovjećivanje Isusa s poobloženom Mudrošću.

1. Uporaba imenice σοφία u sinoptičkim evanđeljima

1.2. Uporaba u Markovu evanđelju

Kao što je već rečeno, riječ σοφία pojavljuje se u Markovu evanđelju samo jedanput i to u tekstu u kojem Isus subotom naučava u sinagogi u 'svome zavičanju' (usp. Mk 6,1-6), a okupljeni preneraženi govore: »Odakle to ovome? Kakva li mu je mudrost dana (grč. καὶ τίς ἡ σοφία ἢ δοθεῖσα τούτῳ)? I kakva li se to silna djela događaju po njegovim rukama?« (6,2). Iz tog konteksta jasno je da je σοφία uspoređena s Isusovim naukom jer je počeo 'naučavati' (grč. διδάσκειν), ali i s njegovim 'silnim djelima' (grč. δυνάμεις).

Način pripovijedanja podsjeća na početak Isusova djelovanja u Kafarnaumu, gdje također subotom u sinagogi naučava, a sila je očitovana u istjerivanju nečistoga duha (usp. 1,21-28). Ondje su svi 'zaprepašteni' (grč. θαμβέω),

¹ Usp. Ben WITHERINGTON, *Jesus the Sage. The Pilgrimage of Wisdom*, Minneapolis, 1994., 108.

slično kao što su u 6,2 svi 'preneraženi' (grč. ἐκπλήσσω). Ipak, taj odlomak ima i nastavak koji ga odvaja od prethodnih izvještaja o uspjehu Isusova djelovanja.² Premda je pitanje o podrijetlu mudrosti i silnih djela sasvim nepotrebno, jer je jasno da dolaze od Boga i jer je na to pitanje već ranije u evanđelju u sličnim situacijama bez ikakve sumnje odgovoreno (usp. 1,27; 2,12; 4,41),³ Isusovi sumještani to nisu spremni prihvatiti. Pitanje koji oni postavljaju otkriva ironiju.⁴ Iz ovoga je teksta jasno da Isusov nauk predstavlja mudrost, a ta mudrost paralelna je Isusovoj sili. I jedna i druga imaju ulogu u Markovoj mesijanskoj tajni ukoliko i otkrivaju tko je Isus, ali mnogima ostaju i nerazumljive.

1.2. Uporaba u Matejevu evanđelju

U Matejevu evanđelju imenica σοφία pojavljuje se prvi put u zaključku teksta u kojem Isus daje sud o svojim suvremenicima (usp. Mt 11,16-19), koji ne prihvaćaju ni asketski lik Ivana Krstitelja ni Isusa, koji je opisan kao »izjelica i vinopija, prijatelj carinikâ i grešnikâ« (11,19). Isus nato kaže: »Ali opravda se Mudrost djelima svojim« (grč. καὶ ἐδικαιώθη ἡ σοφία ἀπὸ τῶν ἔργων αὐτῆς).⁵ Riječ je o neovisnom Isusovu mudrosnom logionu koji je ovdje našao svoje prikladno mjesto.⁶ Isusova 'djela' o kojima je ovdje riječ ista su ona djela o kojima je čuo Ivan Krstitelj u tamnici. Ondje su ona opisana kao 'djela Kristova' (11,2), to jest Mesijina djela jer je upravo Mesija »Onaj koji ima doći« (11,3). Tako zaključak Isusova suda o suvremenicima predstavlja inkluziju u odnosu na Kristova djela s početka istog poglavlja.⁷ Prema tom tekstu Isus nije tek onaj koji prenosi mudrost ili izgovara nauk mudrosti. On je Mudrost sama jer su 'djela Mudrosti' isto što i 'djela Kristova'.⁸

Sljedeći je tekst onaj gdje pismoznanci i farizeji od Isusa traže znak (usp. Mt 12,38-42). Prvi dio Isusova odgovora zaustavlja se na »znaku Jone proroka« (12,39), koji je u tom evanđelju povezan s Isusovim boravkom »u srcu zemlje tri

² Usp. Ludger SCHENKE, *Das Markus-evangelium. Literarische Eigenart – Text und Kommentierung*, Stuttgart, 2005., 154.

³ Usp. *Isto*, 154-155.

⁴ Usp. Daniel J. HARRINGTON, *The Gospel According to Mark*, u: Raymond E. BROWN – Joseph A. FITZMYER – Roland E. MURPHY, *The New Jerome Biblical Commentary*, Bath, 1997., 608.

⁵ Velik broj važnih rukopisa ovdje umjesto 'djelima' (grč. ἀπὸ τῶν ἔργων), ima τῶν τέκνων, to jest 'djecom'. Ipak, riječ je o utjecaju paralelnog mjesta u Lk 7,35. Usp. Bruce M. METZGER, *A Textual Commentary on the Greek New Testament*, Stuttgart, 1998., 24.

⁶ Usp. Donald A. HAGNER, *Matthew 1 – 13*, Grand Rapids, 2000., 311.

⁷ Usp. Benedikt T. VIVIANO, *The Gospel According to Matthew*, u: Raymond E. BROWN – Joseph A. FITZMYER – Roland E. MURPHY, *The New Jerome Biblical Commentary*, 652-653.

⁸ Usp. Donald A. HAGNER, *Matthew 1 – 13*, 311.

dana i tri noći« (12,40). Kad Isus kaže da je ovdje »i više od Jone«, onda ne može misliti samo na svoj nauk ili na svoju riječ. Isusova osoba je to što je »više od Jone«. ⁹ Riječ σοφία pojavljuje se u završnom dijelu perikope, gdje Isus govori o kraljici Juge koja je »s krajeva zemlje došla čuti mudrost Salomonovu (grč. τὴν σοφίαν Σολομῶνος), a evo, ovdje je i više od Salomona!« (12,42). Ako je željela »čuti« (grč. ἀκούσαι) mudrost Salomonovu, trebalo bi zaključiti da ovdje mudrost predstavlja nečiji nauk ili nečije riječi. Postavlja se stoga pitanje: Treba li i kada kaže da je ovdje »više od Salomona«, ograničiti taj izraz samo na riječi mudrije od Salomonovih? Hagner drži da se srednji rod πλεῖον ovdje odnosi na cijelu Isusovu stvarnost pa zaključuje da mudrost Salomonovu nadvisuje upravo Isus, kao utjelovljenje Mudrosti.¹⁰ Ipak, isti je autor već ranije primijetio da je poistovjećivanje Isusa s Mudrosti karakteristika arhaične kristologije koja je kod Mateja već nadidena.¹¹ Stoga će valjati pažljivo promatrati Matejev pristup takvoj kristologiji.

Treće i posljednje pojavljivanje riječi σοφία u Matejevu evanđelju dolazi u tekstu koji je paralelan jedinom mjestu na kojem se ta riječ pojavljuje u Markovu evanđelju, prilikom Isusova boravka u njegovu zavičaju (usp. Mt 13,53-58; Mk 6,1-6). Matejeva je rečenica ipak pojednostavljena: »Odakle ovomu ta mudrost i te čudesne sile?« – πόθεν τούτω¹² ἡ σοφία αὕτη καὶ αἱ δυνάμεις; (Mt 13,54). Pitanje je usmjereno na izvor mudrosti i sila, dok je ispušteno Markovo pitanje koje se odnosi na kakvoću. Pitanje je ponovljeno kad, nakon nabiranja Isusove rodbine u njegovu zavičaju, slušatelji kažu: »Odakle mu sve to?« – πόθεν οὖν τούτω ταῦτα πάντα; (13,56). Upravo dvaput ponovljena zamjenica τούτω (usp. 13,54,56) naglašava skeptičnost Isusovih slušatelja.¹³ Kao i u Markovu evanđelju i ovdje je mudrost ono što Isus govori, kao što su sile ono što on čini. Ovdje se ne može govoriti o poistovjećivanju Isusa s mudročću.

1.3. Uporaba u Lukinu evanđelju

Luka se šest puta koristi imenicom σοφία, od čega dvaput unutar izvještaja o Isusovu djetinjstvu, što i inače čini njegov vlastiti materijal. U tom evanđelju

⁹ Ovim se Matejevo evanđelje razlikuje od Lukina u kojem je znak Jonino propovijedanje Ninivljanima, pa je onda znak Isusove propovijedi i poziva na obraćenje veći od onog Jonina (usp. Lk 11,32).

¹⁰ Usp. Donald A. HAGNER, *Matthew 1 – 13*, 355.

¹¹ Usp. *Isti*, 311.

¹² Dio rukopisa, napose kodeks Bezea, ovdje dodaju πασα, pa bi prijevod glasio: !Odakle ovomu sva ta mudrost.«

¹³ Usp. Donald A. HAGNER, *Matthew 1 – 13*, 405.

prvo Isusovo pojavljivanje u Nazaretu ima drukčiji oblik nego što je to slučaj kod Marka i Mateja, te se ne spominje mudrost, a s Matejevim evanđeljem Luka dijeli spominjanje mudrosti u odlomku s Isusovim sudom o suvremenici- ma (usp. Lk 7,31-35) i s kraljicom Juga (usp. 11,29-32). To su odlomci koji će ovdje biti najprije prikazani.

U odlomku u kojem Isus donosi sud o svojim suvremenici- ma Luka sli- jedi isti izvor kao i Matej (usp. Lk 7,31-35; Mt 11,16-19). U zaključnoj rečenici, međutim, u kojoj se nalazi i imenica σοφία, nailazimo na značajnu razliku. Ondje se kaže: »Ali opravda se Mudrost pred svom djecom svojom« (Lk 7,35). Ipak, rukopisno svjedočanstvo daleko je od sigurnoga. Velik broj rukopisa koji se povezuje s bizantskom većinskom tradicijom donosi drukčiji redosljed ri- ječi, pa umjesto πάντων τῶν τέκνων αὐτῆς, ima τῶν τέκνων αὐτῆς πάντων.¹⁴ Budući da ta skupina rukopisa obično ima tendenciju stilskog uljepšavanja teksta, ne treba se na ovoj stilskoj promjeni dulje zadržavati. Važnije je da Si- najski kodeks, koji je jedan od važnijih predstavnika neutralne skupine, za ko- ju se drži da odražava tekst koji je pretrpio najmanje preinaka, donosi inačicu: πάντων τῶν ἔργων αὐτῆς. Ipak, taj kodeks ostaje gotovo sasvim usamljen u takvu čitanju pa bi ga trebalo razumjeti kao harmonizaciju s Matejevom ver- zijom teksta.¹⁵ Tekst koji odražava i hrvatski prijevod prisutan je u najvećem broju neutralnih rukopisa.¹⁶ Drži se da je Lukina verzija tog logiona izvornija od Matejeve. Do određene mjere i ovdje se može govoriti o Isusu kao pooso- bljenoj Mudrosti, no to će biti jasnije u Lk 11,49. Postavlja se i pitanje značenja prijedloga ἀπό. On može označavati odjeljivanje od mjesta, osobe ili predmeta sa značenjem 'od', može označavati izvorište nečega ili odakle nešto potječe, distancu od nekoga mjesta, ali i uzročnika neke radnje.¹⁷ Pritom se ne smije zanemariti ni aramejski utjecaj. Temeljem toga autori su predlagali različite načine prevođenja, no oko njih nema konsenzusa.¹⁸ Ipak, čini se da sa Schür- mannom valja prihvatiti tumačenje u smislu subjekta, tako da bi Mudrost on- da bila opravdana od strane sve svoje djece.¹⁹ Ta 'djeca' označavaju 'sav narod' koji je bio slušao Ivana Krstitelja i uvidio pravednost Božju (usp. 11,29). To je

¹⁴ Dio rukopisa sasvim ispušta pridjev πάντων, pojednostavljujući tako tumačenje od- lomka. Usp. Bruce M. METZGER, *A Textual Commentary on the Greek New Testament*, 120.

¹⁵ Usp. *Isti*, 120.

¹⁶ Među ostalima, takvu inačicu ima Vatikanski kodeks i obitelj minuskulnih rukopisa s oznakom *f*¹³, koja se ubraja među najbolje svjedoke Lukina evanđelja.

¹⁷ Usp. Walter BAUER – Frederick W. DANKER, *A Greek-English Lexicon of the New Testa- ment and Other Early Christian Literature*, Chicago, 2000., 105.

¹⁸ Pregled različitih tumačenja vidi u: John NOLAND, *Luke 1 – 9:20*, Grand Rapids, 1989., 346.

¹⁹ Usp. Heinz SCHÜRMAN, *Il Vangelo di Luca. Parte prima*, Brescia, 1983., 683.

onaj isti narod koji sluša Isusa i uviđa Božju pravednost u njegovu djelovanju i u njegovoj sudbini.²⁰ Više negoli Isusova osoba, Mudrost bi ovdje trebalo shvatiti kao Božji naum koji obuhvaća i Isusovu osobu.

Kao što je već bilo rečeno u vezi sa znakom koji ljudi traže (usp. Lk 11,29-32), u Lukinu evanđelju taj je znak najprije uspoređen s Joninim propovijedanjem i pozivanjem Ninivljana na obraćenje. Sin Čovječji uspoređen je s Jonom (11,30). Stoga bi i kad je riječ o mudrosti koju je kraljica Juga došla čuti, s njom trebalo usporediti Isusovo propovijedanje. Isus ovdje nije poosobljena mudrost, nego je mudrost u njegovim riječima. Isus je predstavljen kao jedini učitelj mudrosti, ali ne kao mudrost sama.²¹

U tekstu Isusovih prijekora farizejima i pismoznancima (usp. Lk 11,37-54), koji se na različite načine pojavljuju i kod ostalih sinoptika, a osobito kod Mateja nalaze mnoge sličnosti (usp. Mt 23), samo Luka na jednom mjestu ima imenicu σοφία (usp. Lk 11,49). Matej na tom mjestu donosi Isusove riječi: »Zato evo ja šaljem vama proroke i mudrace i pismoznance« (Mt 23,34), dok kod Luke nalazimo: »Zbog toga i kaza Mudrost Božja: 'Poslat ću k njima proroke i apostole« (Lk 11,49). Uvodni dio ove rečenice, koji spominje Mudrost Božju, ispušten je u kodeksu Bezae, no to se objašnjava utjecajem paralelnog mjesta kod Mateja. U Lukinu evanđelju Isus govori o uosobljenoj Mudrosti u trećem licu. To, samo po sebi, ne mora isključiti Isusa kao Mudrost jer govori u trećem licu i o Sinu Čovječjem. Ipak, Mudrost je progovorila u nekom prethodnom vremenu (grč. εἶπεν), a sada se ostvaruje ono što je navijestila. Nije je, stoga, moguće sasvim poistovjetiti s Isusom.²²

Lukino evanđelje donosi imenicu σοφία još unutar Isusovih eshatoloških riječi (usp. Lk 21,5-38). Ondje Isus, između ostalog, kaže: »Stoga uzmite k srcu: nemojte unaprijed smišljati obranu! Ta ja ću vam dati usta i mudrost kojoj se neće moći suprotstaviti niti oduprijeti nijedan vaš protivnik« (21,14-15). Luka, koji inače prilično blisko slijedi svoj izvor u ovom odlomku, ovdje ipak vjerojatno dodaje svoju ideju o Isusu kao onome koji daje »usta i mudrost«. ²³ To je vidljivo i iz njegovih tekstova u Djelima apostolskim (usp. Dj 4,29; 18,9-10). Tu je mudrost sposobnost koju Isus daje svojim učenicima.

²⁰ Schürmann dobro primjećuje da je Matej u svojem evanđelju bio eliminirao redak koji bi odgovarao Lk 11,29, pa onda više ni spominjanje djece Mudrosti ne bi imalo smisla. Usp. *Isto*, 684.

²¹ Usp. Heinz SCHÜRMAN, *Il Vangelo di Luca. Parte seconda, tomo primo*, Brescia, 1998., 410-411.

²² Usp. *Isto*, 459-460.

²³ Usp. John NOLAND, *Luke 18:35 – 24:53*, Grand Rapids, 1993., 997.

Preostaju još dva mjesta na kojima se pojavljuje imenica σοφία unutar izvještaja o Isusovu rođenju i djetinjstvu (usp. Lk 1 – 2). Oba puta pojavljuje se u konteksta govora o Isusovu rastu i napredovanju. U prvom slučaju riječ je o zaključku izvještaja o Isusovu rođenju, obrezanju i prikazanju u Hramu. Ondje se kaže: »A dijete je raslo, jačalo i napunjalo se mudrosti (grč. πληρούμενον σοφία) i milost je Božja bila na njemu« (2,40). Velik broj rukopisa dodaje da je dijete jačalo duhom.²⁴ Dodatak vjerojatno dolazi pod utjecajem retka u kojem se govori o rastu i napredovanju Ivana Krstitelja (usp. 1,80). Temeljeći se na čvrstom svjedočanstvu Sinajskog i Vatikanskog kodeksa, Kodeksa Bezae i ostalih, kao i najstarijih prijevoda, valja prihvatiti inačicu bez toga dodatka. Dio rukopisa umjesto dativa σοφία ima genitiv σοφίας. Dativ se ovdje obično tumači kao odnosni dativ,²⁵ a zamjena genitivom vjerojatno je nastala kao pokušaj pojašnjavanja pri čemu je to partitivni genitiv koji bi se očekivao uz glagol koji označava punjenje.²⁶ U oba slučaja mudrost je nešto čime se Isus napunja te nije poistovijećena s njegovom osobom. Ipak, za razliku od Ivana Krstitelja za kojeg je rečeno da je »rastao i duhom jačao« (1,80), kod Isusa je naglašena uloga mudrosti. Bovon drži da kod Isusa više nije bilo potrebno spominjanje Duha, jer je on već bio vezan uz djevičansko začecje (usp. 1,35), a bit će spomenut i uz Isusovo krštenje (usp. 3,22).²⁷ Možda i ne bi trebalo previše inzistirati na činjenici da se uz Ivana Krstitelja spominje duh, a ne mudrost, dok je kod Isusa obratno, jer se u Lukinu djelu vidi kako se autor i uz druge likove koristi različitim načinima opisivanja pomoći ili podrške koju im Bog pruža. Tako je za Stjepana rečeno da je »pun milosti i snage« (usp. Dj 6,8), a onda Stjepan kaže za Josipa da ga je Bog pred faraonom obdario »naklonošću i mudrošću« (usp. 7,10).²⁸

2. Citati i aluzije u sinoptičkim evanđeljima koji upućuju na starozavjetnu mudrost

Ponajprije valja odrediti što se podrazumijeva pod riječju 'citat', a što pod riječju 'aluzija'. Pritom se može razlikovati i izričite citate od implicitnih citata.

²⁴ Među tim rukopisima, uz Aleksandrijski i druge kodekse, nalazi se i za Lukino evanđelje važna obitelj rukopisa *f*^{1.13}.

²⁵ Usp. Bruce M. METZGER, *A Textual Commentary on the Greek New Testament*, 180.

²⁶ Usp. Herbert Weir SMYTH, *Greek Grammar*, Harvard, 1984., §1369.

²⁷ Usp. François BOVON, *Vangelo di Luca. Introduzione. Commento a 1,1 – 9,50*, Brescia, 2005., 178.

²⁸ Čini se da se Luka ovdje općenito nadahnjuje na rečenicama koje govore o Samuelovu rastu i podršci koju mu je Bog pružao. Usp. *Isto*, 178.

U Novom zavjetu nailazimo zapravo na doslovno navođenje Starog zavjeta pri kojem nam je moguće slijediti svaku riječ izvornog teksta, iako se katkad u samom tekstu ne kaže da je riječ o navođenju. S druge strane, postoje i podsjećanja na starozavjetne tekstove koja su uvedena u određene »formule citiranja«. Uz izričite citate postoje i implicitni citati. Kao glavna razlika među tim dvjema vrstama citata ističe se formula citiranja, koja je u implicitnim citatima odsutna.

Postupak se, međutim, komplicira kada se želi razlikovati implicitne citate od običnog podsjećanja na neki starozavjetni tekst. Prilikom određivanja kriterija za prepoznavanje aluzija na pojedine starozavjetne tekstove nailazimo na čitav niz teškoća. Ponajprije, valja izbjeći opasnost subjektivnosti,²⁹ a tomu se pridodaje i problem razlikovanja između aluzija i implicitnih citata.

Potrebno je stoga odrediti što se smatra aluzijom. Može se poći od općenitog opisa koji ocrta aluziju kao »podsjećanje« neizravnijeg karaktera koje posjeduje neki »materijalni paralelizam« ili »paralelizam vokabulara« s određenim tekstom Starog zavjeta.³⁰ Ta definicija, međutim, ostavlja mnoge nedorečenosti. Što je zapravo »neizravnije« podsjećanje u odnosu na implicitne citate? Koji stupanj sličnosti podrazumijeva paralelizam između dvaju tekstova? Koju vrstu materijala treba uzeti u obzir? Prema gornjim smjernicama, tako, nije određeno nikakvo metodološko razgraničenje, ni ono između aluzije i implicitnog citata, niti ono između aluzije željene od autora i dojma što ga tekst ostavlja na čitatelja.

U nastavku ćemo slijediti sljedeće kriterije: podsjećanje na Stari zavjet može biti potaknuto nekim imenom, djelom, situacijom, običajem; aluzija ne preuzima samo jednu riječ teksta na koji želi podsjetiti, nego preuzima i njegov kontekst koji pak mora imati smisla u novom kontekstu evanđelistova izvještaja; izričiti citati, kao i oni implicitni, daju kontekstualni okvir u kojem se

²⁹ Kompleksnost tog problema vidljiva je i u raznim popisima aluzija. Kao primjer može se uzeti popise aluzija različitih autora za Lk 1 – 2. Dittmar usvaja vrlo širok pojam aluzije, pa za Lk 1 – 2 donosi popis od 62 aluzije na Stari zavjet, od čega 24 na Petoknjžje. Devet od njih odnose se zapravo na citate, a 14 na aluzije. Usp. Wilhelm DITTMAR, *Vetus Testamentum in Novo. Die alttestamentlichen Parallelen des Neuen Testaments im Wortlaut der Urtexte und der Septuaginta*, Göttingen, 1903., 79-92. Nestle-Aland popisuju tri citata Petoknjžja i 24 aluzije u Lk 1 – 2. Usp. Barbara ALAND I DR., *Novum Testamentum graece*, Stuttgart, 1995.²⁷, 770-778. Bratcher, nasuprot tomu, izrazito je restriktivan. On razlikuje između parafraze i aluzije, a u Lk 1-2 nalazi jednu parafrazu (Lk 2,23) i šest aluzija, no nijedna od njih ne odnosi se na Petoknjžje. Usp. Robert G. BRATCHER, *Old Testament Quotations in the New Testament*, London – New York – Stuttgart, 1987.³, 17-18.

³⁰ Usp. Charles A. KIMBALL, *Jesus's Exposition of the Old Testament in Luke's Gospel*, Sheffield, 1994., 47.

mogu naći i aluzije³¹; izvan tih okvira moguće je pomišljati na aluziju samo u slučaju očitog približavanja konteksta i vokabulara između novozavjetnog i starozavjetnog teksta.

Postupak je ovdje nešto drukčiji od onoga primijenjenog na citate jer se više ne može pratiti podudaranje riječi. Stoga će manju težinu imati i tekstualne varijante rukopisa Septuaginte, a više će pozornosti biti posvećeno odgovarajućim kontekstima.

Kod izbora mogućih tekstova poslužio je popis starozavjetnih citata i aluzija u Novom zavjetu koji donosi izdanje Nestle-Aland.³² Izbor je dalje sužen u skladu s kriterijima iznesenima u uvodu, a to znači na one tekstove koji govore o samoj mudrosti ili bi pak u novozavjetnoj uporabi mogli otvoriti prostor za poistovjećivanje Isusa s poosobljenom Mudrošću

2.1. Aluzije u Markovu evanđelju

U Markovu evanđelju mogu se identificirati samo dvije aluzije koje donekle upućuju na starozavjetnu mudrost. Prva moguća aluzija u Markovu evanđelju nalazi se u Isusovu drugom navješćaju muke i uskrsnuća (usp. Mk 9,30-32). Ondje Isus započinje svoje upozorenje riječima: »Sin Čovječji predaje se u ruke ljudima (grč. εις χειρας ανθρωπων)« (9,31). U Knjizi Sirahovoj nalazi se pouka: »Predajmo se u ruke Gospodnje, a ne u ruke ljudske (grč. εις χειρας ανθρωπων): jer kakvo je u Gospoda veličanstvo, takva je i njegova milost« (Sir 2,18). Očito je tekstualno podudaranje, no od Isusa bi se očekivalo da slijedi mudru starozavjetnu pouku, dok on čini upravo suprotno: on se odlučuje predati u ruke ljudske. Dapače, u svjetlu njegova prvog navješćaja i razgovora s Petrom (usp. Mk 8,31-33), čini se da je dotična starozavjetna pouka označena kao mudrost ljudska. Ipak, kad se kaže da se Sin Čovječji predaje, u grčkom nalazimo pasiv παραδίδοται (9,31), koji se može označiti kao teološki pasiv, što bi odgovaralo i uporabi δεῖ u 8,31. U tom smislu, Sin Čovječji ipak se predaje u ruke Gospodnje, a tek po njegovim rukama predan je u ruke ljudske.³³ U izvješćaju o Isusovoj mucii govori se o tome kako prolaznici, glavari svećenički i pismoznanci izazivaju Isusa da spasi sam sebe (usp. Mk 15,29-32). Time je on

³¹ Ovaj kriterij primjenjuje i Ó Fearghail u slučaju dvojbe. Usp. Fearghus Ó FEARGHAIL, «The Imitation of the Septuagint in Luke's Infancy Narrative», u: *Proceedings of the Irish Biblical Association*, 12 (1989), 63.

³² Usp. Barbara ALAND I DR., *Nestle – Aland. Novum Testamentum graece*, 770-806.

³³ Usp. Ludger SCHENKE, *Das Markus-evangelium. Literarische Eigenart – Text und Kommentierung*, 234.

uspoređen s pravednikom iz Knjige Mudrosti u kojima pravednikovi progonitelji ironično očekuju da Bog spasi svojeg sina (usp. Mudr 2,17-20).

Prema tim dvjema aluzijama, Isus u Markovu evanđelju preuzima ulogu pravednika iz starozavjetne mudrosti. Ne može se govoriti o poistovjećivanju s poosobljenom Mudrošću, pa čak ni o Isusu kao učitelju mudrosti. On je u ovim tekstovima tek svjedok ili izvršitelj mudrosti.

2.2. Citati i aluzije u Matejevu evanđelju

2.2.1. Aluzije na Knjigu o Jobu

U Govoru na gori Isus poziva slušatelje da pogledaju ptice nebeske (grč. τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ) i time ukazuje na Božju skrb o svemu stvorenome (usp. Mt 6,26). U Knjizi o Jobu u sličnom kontekstu također su kao primjer ponuđene ptice nebeske (usp. Job 12,7; grč. πετεινὰ δὲ οὐρανοῦ; usp. i Job 38,41). Upravo bi kontekst mogao biti znak da je ovdje riječ o aluziji na taj tekst.

U riječima o posljednjem sudu, gdje se govori o Sinu Čovječjemu koji će, kad dođe u slavi, prokazati one koji nisu činili djela milosrđa prema drugim ljudima (usp. Mt 25,41-43), može se prepoznati aluzija na riječi Elifaza Temanca u kojima on proziva Joba jer nije činio djela milosrđa ili je čak i tlačio slabije (usp. Job 22,4-11).

2.2.2. Aluzije na Knjigu Mudrih izreka

U odlomku Matejeva evanđelja koji je već viđen među tekstovima u kojima se nalazi imenica σοφία (usp. Mt 11,16-19), može se prepoznati moguća aluzija riječi Knjige Mudrih izreka. U evanđelju Isus kaže: »Dođe Sin Čovječji koji jede i pije (grč. ἐσθίων καὶ πίνων), a govori se: 'Gle, izjelice i vinopije (grč. ἄνθρωπος φάγος καὶ οἰνοπότης), prijatelja carinikâ i grešnikâ!« (11,19). U Knjizi Mudrih izreka nalazi se sljedeći tekst: »Slušaj, sine moj, i mudar budi i ravnim putem vodi srce svoje. Ne druži se s vinopijama (grč. οἰνοπότης) ni sa žderačima mesa, jer pijanica i izjelica osiromašiš, i pospanac se oblači u krpe« (Izr 23,19-21). Umjesto takva načina života sinu je preporučeno da stekne mudrost (usp. 23,23). Isus koji čini sve suprotno od onoga što ovdje otac preporučuje svojem sinu, dodaje rečenicu u kojoj kaže da se »opravda Mudrost djelima svojim« (Mt 11,19). Logion o Mudrosti našao je doista ovdje dobro mjesto. Isus možda naizgled čini nešto što se protivi nauku o tome kako steći mudrost, no on je Mudrost sama i to je vidljivo iz njegovih djela.

U Isusovoj prisposobi o skrivenom blagu kraljevstvo je nebesko uspoređeno s »blagom skrivenim na njivi (grč. *θησαυρῶ κεκρυμμένῳ ἐν τῷ ἀγρῶ*)« koje čovjek »pronađe, sakrije, sav radostan ode, proda sve što ima i kupi tu njivu« (Mt 13,44). U Knjizi Mudrih izreka traženje mudrosti, razbora i razuma uspoređeno je s potragom za srebrom i »za skrivenim blagom (grč. *θησαυροῦς*)« (Izr 2,1-4).³⁴ Prisposoba, dakle, uspoređuje kraljevstvo nebesko s mudrošću.

Unutar govora o uvjetima nasljedovanja, Isus kaže učenicima: »Doći će, doista, Sin Čovječji u slavi Oca svoga s anđelima svojim i tada će naplatiti svakomu po djelima njegovim (grč. *καὶ τότε ἀποδώσει ἐκάστῳ κατὰ τὴν πρᾶξιν αὐτοῦ*)« (Mt 16,27). Nije ovdje naodmet primijetiti da jedan dio rukopisa umjesto *τὴν πρᾶξιν* ima *τὰ ἔργα*.³⁵ Knjiga Mudrih izreka ovako se pita o Bogu: »I ne plaća li on svakomu po njegovim djelima? (ὅς ἀποδίδωσιν ἐκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ)« (Izr 24,12). Vidljiva je podudarnost ne samo vokabulara nego i sintakse između dvaju tekstova, pogotovo ako se uzme u obzir mogućnost da je izvorni tekst evanđelja možda imao i *τὰ ἔργα*.³⁶ U tom smislu, ovdje bi se moglo zaključiti da je riječ o implicitnom citatu. Ako se Mudrost opravdava svojim djelima, tada i naplata dolazi u odnosu na to čini li tko djela Mudrosti ili djela koja se njoj protive. Moguće je da ovdje tekst evanđelja želi aludirati na više mudrosnih tekstova sličnog ili identičnog sadržaja (usp. Ps 62,13; Sir 35,22).

Kad Isus u Matejevu evanđelju kaže za Ivana Krstitelja da je došao »putom pravедnosti (grč. *ἐν ὁδῷ δικαιοσύνης*)« (Mt 21,32), moguće je da želi podsjetiti na riječi poosobljene Mudrosti iz Knjige Mudrih izreka koja za sebe kaže da kroči »putem pravde (grč. *ἐν ὁδοῖς δικαιοσύνης*), sred pravičnih staza« (Izr 8,20). Na taj bi način Ivan Krstitelj bio uspoređen s Mudrošću. Ipak, tema 'puta pravde' široko je prisutna u mudrosnoj književnosti (usp. Job 24,13; Ps 1,6; Izr 12,28; Mudr 5,6 itd.), pa se vjerojatno ne bi trebalo zaustavljati samo na tom jednom starozavjetnom tekstu kao izvoru aluzije, premda je to mjesto u Knjizi Mudrih izreka jedino gdje nailazimo na tu sintagmu u dativu nakon prijedloga *ἐν*.

U prisposobi o svadbenoj gozbi kralj kaže slugama: »Evo, objed sam ugotovio (grč. *ἡτοιμακα*). Junci su moji i tovljenici poklani i sve pripravljeno. Dođite na svadbu« (Mt 22,4). U Knjizi Mudrih izreka poosobljena Mudrost ta-

³⁴ Septuaginta ovdje nema 'skriveno' blago, nego samo blago. Hrvatski prijevod Knjige Mudrih izreka *Zagrebačke Biblije* kao da je ovdje pod utjecajem Isusove prisposobe.

³⁵ Riječ je o prvom redaktoru Sinajskoga kodeksa, o obitelji minuskulnih rukopisa *f*¹ te o nekoliko drevnih prijevoda.

³⁶ Povjerenstvo koje je uređivalo teksta izdanja Nestle-Aland ostavilo je malu mogućnost takva tumačenja. Usp. Bruce M. METZGER, *A Textual Commentary on the Greek New Testament*, 34.

kođer poziva na gozbu, pa se o njoj kaže: »Poklala je svoje klanice, pomiješala svoje vino i postavila (grč. ἠτοιμάσατο) svoj stol« (Izr 9,2), da bi kasnije sama Mudrost rekla: »Hodite, jedite od mog kruha i pijte vina koje sam pomiješala« (9,5). Mudrost je »poslala svoje djevojke (grč. ἀπέστειλεν τοὺς ἑαυτῆς δούλους) da objave svrh gradskih visina« (9,3), dok kralj u prisposobi šalje slugu (grč. ἀπέστειλεν τοὺς δούλους αὐτοῦ; usp. Mt 22,3-4). Razlika između 'djevojaka' i 'slugu' postoji samo u hrvatskom prijevodu, dok u grčkom postoji samo razlika u rodu subjekta. U Knjizi Mudrih izreka subjekt je ona (Mudrost), a u Isusovoj prisposobi on (kralj). Knjiga Mudrih izreka poziva na gozbu Mudrosti, a Isusova prisposoba na svadbenu gozbu kraljeva sina. Uz terminološku podudarnost uporabom istoga glagola (ἑτοιμάζω) i citiranje dijela koji se odnosi na slugu, može se s priličnom sigurnošću zaključiti da je ovdje riječ o svjesnom podsjećanju na starozavjetni tekst, pa i njegovu implicitnu citatu, i da je kraljev sin – Isus – poistovijećen s poosobljenom Mudrošću. Evanđeoska prisposoba zajednička je i Lukinu evanđelju i potječe iz izvora Q.

2.2.3. Aluzije na Knjigu Mudrosti

U tekstu o Isusovoj mucu (usp. Mt 27,43), slično kao i u Markovu evanđelju (usp. Mk 15,29-32), mogu se naći podudarnosti s opisom pravednika iz Knjige Mudrosti u kojima pravednikovi progonitelji ironično očekuju da Bog spasi svojeg sina (usp. Mudr 2,17-20).

2.2.4. Aluzije na Knjigu Sirahovu

U odlomku koji donose i Matej i Luka nalazi se Isusova molitva: »Slavim te (grč. ἐξομολογοῦμαι σοι), Oče, Gospodaru neba i zemlje, što si ovo sakrio od mudrih i umnih, a objavio malenima« (Mt 11,25), dok se u Knjizi Siraha nalazi molitva: »Slavit ću te (grč. ἐξομολογήσομαι σοι), Gospodaru, Kralju, i hvalit ću te, Bože, Spasitelju moj« (Sir 51,1). Isus moli riječima molitve koju nalazimo u Knjizi Sirahovoj i to na početku odlomka evanđelja, koji će donijeti još važnih podsjećanja na mudrosnu književnost, pa i na samu Knjigu Sirahovu.

Uostalom, u nastavku se kod Siraha kaže: »Pridite k meni (grč. ἐγγίσατε πρὸς με), vi nepoučeni, u mojoj školi sjedite« (51,23). U tekstu koji je vlastit samo Matejevu evanđelju, Isus kaže: »Dođite k meni (grč. δεῦτε πρὸς με πάντες) svi koji ste izmoredeni i opterećeni i ja ću vas odmoriti« (Mt 11,28). U Knjizi Sirahovoj poosobljena Mudrost kaže također: »Dođite k meni (grč. προσέλθετε πρὸς με) svi koji me žudite i nasitite se plodovima mojim« (Sir 24,19). Podu-

darnost bi bila nedostatna kad ne bi bilo nastavka u kojem je također Mudrost uspoređena s Isusom.

Odmah u nastavku Isus kaže: »Uzmite jaram moj (grč. τὸν ζυγόν) na sebe, učite se od mene jer sam krotka i ponizna srca i naći ćete spokoj (grč. εὐρήσετε ἀνάπαυσιν) dušama svojim« (Mt 11,29). U Knjizi Sirahovoj nalazi se sljedeći naputak o pouci koja se može poistovjetiti s mudrošću: »Stavi svoje noge u njezine okove i vrat svoj u njezin jaram (grč. τὸν κλοιὸν). Podmetni svoja leđa pod njezin teret, neka ti ne smetaju njezine uzde« (Sir 6,24-25; usp. Sir 51,26), a u nastavku se dodaje: »Jer ćeš naposljetku u njoj naći mir (grč. εὐρήσεις τὴν ἀνάπαυσιν), i ona će ti se pretvoriti u radost« (6,28). S obzirom na vokabular, dva su teksta na grčkom međusobno različita kad je riječ o jarmu i teretu, no obećanje mira izrečeno je jednakim riječima. Ako je jaram mudrosti može usporediti s jarmom Kristovim, ako oba donose spokoj, onda bi se i mudrost moglo poistovjetiti s Kristom.

Već je u vezi s Knjigom Mudrih izreka spomenuta prispodoba o skrivenom blagu (usp. Mt 13,44). Dodatni element za razumijevanje prispodobe nalazi se u Knjizi Sirahovoj, gdje se kaže: »Skrivena mudrost (grč. σοφία κεκρυμμένη) i neotkriveno blago, kakva korist od toga obojega?« (Sir 20,30). Dok je u ovom tekstu mudrost skrivena, u evanđeoskoj prispodobi blago je skriveno (grč. θησαυρῶ κεκρυμμένῳ). Time je još snažnije mudrost poistovjećena s kraljevstvom nebeskim.

2.3. Citati i aluzije u Lukinu evanđelju

2.3.1. Aluzija na Knjigu o Jobu

U Lukinu evanđelju, kad potiče na pouzdanje u providnost, Isus kaže: »Promotrite gavrane (grč. τοὺς κόρακας)! Ne siju niti žanju, nemaju spremišta ni žitnice, pa ipak ih Bog hrani« (Lk 12,24). Slično kao i paralelni tekst Matejeva evanđelja (usp. Mt 6,26), tako i ovaj odlomak podsjeća na Job 38,41. Isus je ovdje učitelj mudrosti.

2.3.2. Aluzija na Knjigu Sirahovu

U vezi s Isusovom molitvom u Lk 10,21, valja reći da evanđelist ostaje uglavnom vjeran svojem izvoru,³⁷ a za njezinu povezanost s Knjigom Sirahovom

³⁷ Usp. Heinz SCHÜRMAN, *Il Vangelo di Luca. Parte seconda, tomo primo*, 166.

vrijedi što je rečeno za tekst u Mt 11,25 (usp. Sir 51,1). Ipak, u Lukinu evanđelju nema nastavka koji bi podsjećao na Sir 24,19 ili 51,23. U Lukinu evanđelju nema ni teksta u kojem se Isus uspoređuje s poosobljenom Mudročću, kakav se nalazi u Matejevu evanđelju (usp. Mt 11,29; Sir 6,24-25; 51,26).

Zaključak

Iz svega iznesenoga može se zaključiti da u Markovu evanđelju mudrost ne predstavlja veliku temu, bilo da se istraživanje provodi s obzirom na terminologiju bilo s obzirom na sadržaj.

Vidljivo je da se Luka u svojem evanđelju češće koristi riječju σοφία negoli ostali evanđelisti, no ima znatno manje aluzija na starozavjetne tekstove mudrosne književnosti, nego što je to slučaj kod Mateja. U Lukinu evanđelju nije naglašeno da je Isus poosobljena Mudrost, a mudrost je uspoređena s Božjim naumom, s Isusovim riječima, ili se, posebice u Lk 1 – 2 te u Lk 21,14-15 odnosi na sposobnosti i darove u kojima pojedinci rastu ili koje od Boga ili Isusa primaju.

Matejevo evanđelje predstavlja se kao ono koje je najbogatije citatima i aluzijama na važne mudrosne tekstove Staroga zavjeta. Čini se da je Matej najviše zaokupljen biblijskom mudročću. Kod njega je Isus i učitelj mudrosti, primjerice u Govoru na gori, ali i poosobljena Mudrost koja sve poziva k sebi na gozbu, nudi im svoj jaram, a s njime i mir. Temeljem svega rečenoga teško bi se mogla prihvatiti ranije spomenuta Hagnerova teza da je kod Mateja ideja poistovjećivanja Isusa s poosobljenom Mudročću arhaična tema koja je za njega već nadiđena. Matej je upravo zainteresiran za tu temu i ona je za njega aktualna.

Summary

**JESUS AND WISDOM IN THE SYNOPTIC GOSPELS WITH A SPECIAL
REVIEW OF GOSPEL REFERENCES TO THE OLD TESTAMENT WISDOM**

Darko TEPERT

Catholic Faculty of Theology, University of Zagreb
Theology in Rijeka – Dislocated Studies
Omladinska 14, HR – 51 000 Rijeka
darko.tepert@gmail.com

The article is primarily dealing with the usage of the noun σοφία in the synoptic gospels and shows that the noun appears once in Mark's Gospel, three times in Matthew's Gospel, and six times in Luke's Gospel. Of course, the very appearance of the noun σοφία does not by itself point to the influence of Old Testament sapiential literature, but the aforementioned statistical indications remain as an introduction to deeper study of sapiential places in individual gospels. Thus, the first part of the article focuses on those places at which the noun σοφία appears and demonstrate that Mark does not show much interest for the noun and its semantic circle, that Luke speaks about Jesus as a teacher and mediator of wisdom, and that only Matthew realises, already on this level, the identification of Jesus with Wisdom. In the second part of the article, the author studies those texts of synoptic gospels that contain allusions to sapiential literature of the Old Testament or implicit quotations of that literature. Similar conclusions follow: Mark is not interested in the idea of wisdom, Luke emphasises Jesus's mediating role in relation to wisdom here as well, and Matthew identifies Jesus with personified Wisdom.

Keywords: *synoptics, sapiential literature, wisdom, quotations and allusions.*